

χει πὺν νὰ ἀξίζη· γι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀποφεύγω ὅ,τι ἀντιστρατεύεται τὴν ἡρεμία τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἡ μοναδικὴ ἀξία τῆς ζωῆς παραμένει βέβαια πάντα ἢ ἡδονή, γιὰτὶ μονάχα μέσα σ' αὐτὴν ὑπάρχει ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία.

2.—Ὁ νεώτερος ἡδονισμὸς καὶ εὐδαιμονισμὸς.

Στὴ νεώτερη ἐποχῇ, ἐκεῖνος πὺν ἀνέπτυξε συστηματικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας καὶ ἐστήριξε ὅλη τὴν ἠθικὴν ἐπάνω σ' αὐτὴν, εἶναι ὁ Σπινόζας (1632—1677). Στὴν «Ἠθικὴ» του συνδυάζει στοιχεῖα ἐπικούρεια, στωϊκὰ καὶ ἀριστοτελικά, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώνη νὰ ἄρη τὴν ἀντίφασιν πὺν ὑπάρχει μετὰξὺ των. Οἱ μεταγενέστεροι ὀπαδοὶ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἡδονῆς στηρίζονται πολὺ στὴν «Ἠθικὴ» τοῦ Σπινόζα. Μὲ μεγαλύτερη συστηματικότητα ἀλλὰ καὶ μὲ περισσότερο δογματισμὸ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ὁ Σπινόζας θέτει τὴν ἐπιθυμία ὡς τὸ κύριο γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ μονάχα αὐτὴ ἀυξάνει τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πραγματικότητα εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν τελειότητα». Ὅσο περισσότερες ἐπιθυμίες ἱκανοποιοῦμε, τόσο περισσότερη ἡδονὴ κερδίζομε καὶ τόσο τελειότεροι γινόμαστε, γιὰτὶ τελειότερος εἶναι πάντα ἐκεῖνος πὺν πάει πλησιέστερα στὸν πυρῆνα τοῦ εἶναι του. Πυρῆνας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπιθυμία καὶ παρακόλουθό της ἢ ἡδονή. Ὅπως στὰ ἀρχαῖα εὐδαιμονικὰ συστήματα, ἔτσι καὶ στὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα, ἡ μοναδικὴ βάση τῆς ἀρετῆς εἶναι ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρησίας. Ἀρετὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ δύναμη νὰ διατηρῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ αυξάνης ἐκεῖνο πὺν ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ζωῆς σου, δηλαδὴ τὴν ἐπιθυμία καὶ τὰ εὐχάριστα παρακόλουθά της. Ὅ,τι ὑπάρχει, πρέπει νὰ τὸ πολλαπλασιάσης, ὅσο μπορείς. Νὰ πολλαπλασιάσης τὴν ἐπιθυμία σου, ἔτσι ἐκπληρώνεις τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς σου. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀρχή, ἀγαθὸ εἶναι ὅ,τι ὠφελεῖ ἢ μᾶλλον ὅ,τι ἀνταποκρίνεται στὴν ἐπιθυμία μου, καὶ κακὸ ὅ,τι βλάπτει ἢ μᾶλλον ὅ,τι μὲ ἐμποδίζει νὰ γίνω μέτοχος ἐνὸς ἀγαθοῦ, ὅ,τι ἐμποδίζει νὰ γίνῃ ἢ πλήρωση μιᾶς ἐπιθυμίας. Ἡ ἡδονὴ εἶναι κάτι ὅπωςδήποτε καλὸ. Σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι

νά περιορίση τὸν πόνο της καὶ νά αὐξήσῃ τὴν εὐτυχία της, γιατί αὐτὴ εἶναι τὸ ἄμεσο ἀγαθόν, ἐνῶ ἐκεῖνος εἶναι τὸ ἄμεσο κακό. Ὁριο ἡδονῆς δὲν πρέπει νά ὑπάρχη, γιατί αὐτὸ θὰ περιορίζε τὴν τελειότητά μας.

Ἐπίσης ὁ Σπινόζα ὁ φραγμός. Ἡ ἡδονὴ ἔχει μέσα της διπλὴ κατεύθυνση, μπορεῖ νά προκαλέσῃ νέα ἡδονή, ἀλλὰ νά γεννήσῃ καὶ πόνο, καὶ μάλιστα σειρά ὀλόκληρη ἀπὸ πόνους. Κυρίως ἡ ἡδονὴ τῆς στιγμῆς μπορεῖ νά γεννήσῃ διαρκέστερο πόνο. Γι' αὐτό, ὅταν εἶναι νά ἐκτιμήσω τὴν ἀξία τῆς ἡδονῆς δὲν πρέπει νά ἔχω τὸ νοῦ μου μονάχα στὸ παρόν, ἀλλὰ καὶ στὸ μέλλον. Νὰ προτιμῶ τὴν ἡδονή, ὅταν τὸ ποσὸν της εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ποσὸν τοῦ πόνου, πού πιθανὸν θ' ἀκολουθήσῃ ἕστερα ἀπ' αὐτήν. Ἀπὸ δύο κακά—πὺ εἶναι πάντα ἢ δύο πόνου ἢ δύο λύπες—πρέπει πάντα νά προτιμῶ τὸ μικρότερο. Καὶ ἀπὸ δύο καλὰ—πὺ εἶναι πάντα δύο ἡδονές ἢ δύο χαρές—πρέπει νά προτιμῶ πάντα τὸ μεγαλύτερο, ἔστω καὶ ἂν θὰ τὸ συναντήσω ὄχι τώρα ἀλλὰ στὸ μέλλον. Ποτὲ δὲν πρέπει νά θυσιάζω τὴν ἡδονὴ παρὰ μονάχα ὅταν μοῦ διασφαλισθῇ μεγαλύτερη καὶ διαρκέστερη ἡδονή. Θυσία πρέπει νά κάνω μονάχα, ὅταν θὰ ἔχω ὠφελεία. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν σκέψη, πιστεῖει ὁ Σπινόζας, ὁρμήθηκε ὁ ἄνθρωπος καὶ παραιτήθηκε ἀπὸ ὠρισμένα φυσικά του δικαιώματα καὶ προτίμησε νά ζήσῃ κοινωνικά. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι ὀπωσδήποτε ὠφελιμώτερη στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀκοινωνήτη, ἔστω καὶ ἂν φαίνεται, ὅτι σιτὴ δεύτερη ἔχει περισσότερα δικαιώματα ἀπὸ τὴν πρώτη. Πάντως, καὶ μέσα στὴ κοινωνικὴ ζωὴ, ἡ ἀρχὴ πὺ πρέπει νά ρυθμίζῃ τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ὠφελιμότητος. Μῖσος, φθόνος, περιφρόνηση, ὀργὴ κλπ. ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν Σπινόζα ὄχι γιατί εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἀπορριπτέα, ἀλλὰ γιατί παρεμποδίζουν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, πὺ εἶναι τὸ στήριγμα καὶ ἡ προϋπόθεσις τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, καὶ συνδέονται μὲ λύπη. Ὅτι βλάπτει τὴν ἀτομικὴν του εὐδαιμονία, ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον πρέπει νά τὸ ἀποφεύγῃ ἀλλὰ καὶ νά τὸ μάχεται. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα ὁ νοῦς εἶναι τὸ καλύτερο μέσον. Ὁ νοῦς χρειάζεται γιὰ νά κατευθύνῃ τὴν ζωὴν στὴν εὐδαιμονία της. «Νὰ πράττῃς μὲ ἀπόλυτη ἀρετὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ νά ζῆς καὶ νά διατηρῆς τὸ εἶναι σου μὲ τὴν ὁδηγίαν τοῦ νοῦ σου, νά ζητῆς

μ' αὐτὸν τὴν ἀτομικὴ σου ὠφέλεια καὶ εὐδαιμονία». Δὲν ἔχει ὁ νοῦς δική του ἀξία, ἀλλὰ εἶναι μονάχα τὸ μέσον γιὰ νὰ ἐπιτύχη ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς εὐδαιμονίας του.

Κι' ὁμως, ἀντίθετα πρὸς αὐτὴν τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς ὑπηρετικῆς ἀξίας τοῦ νοῦ, εἰσάγει ὁ Σπινόζας καὶ τὴν ἀρχὴν ὅτι «ἐκεῖνο πὺ ἐπιδιώκομε μὲ τὸ νοῦ μας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γνώση. Καὶ τὸ πνεῦμα, ἐφ' ὅσον χρησιμοποιεῖ τὸ νοῦ, θεωρεῖ ἐκεῖνο μονάχα ὠφέλιμο πὺ ὁδηγεῖ στὴ γνώση». Ἡ γνώση τίθεται πρῶτα ὡς ἀπόλυτος σκοπὸς τοῦ νοῦ καὶ ὅλης τῆς ζωῆς. Ἐφ' ὅσον ὁμως τεθῆ ἡ γνώση ὡς ἀνώτατος σκοπὸς τῆς ζωῆς, θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τὴ γνώση νὰ προκαλῆται καὶ ἡ ἀνώτατη ἡδονή, γιατί ἡ ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς πρέπει νὰ ρυθμίζῃ τὴ ζωὴ ὁπωσδήποτε. Αὐτὴ τὴν ἀρχὴ δὲν τὴν θυσιάζει ὁ Σπινόζας Ἡ γνώση ὁμως εἶναι σχετικὴ καὶ ἀπόλυτη. Ἡ σχετικὴ προσφέρει μονάχα σχετικὴ ἡδονὴ καὶ ἀναφέρεται στὰ πεπερασμένα ἀντικείμενα. Ἡ ἀπόλυτη γνώση ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὸ θεό. Σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ κατανοήσῃ τὴ θεότητα. Ὅταν γνωρίζομε τὸ θεό, αἰσθανόμαστε ἀγάπη πρὸς αὐτόν. Ἡ γνώση μᾶς μαθαίνει νὰ τὸν ἀγαπᾶμε. Ὅταν ὁμως ἀγαπᾶμε, αἰσθανόμαστε εὐτυχία. Μέσα στὴν ἀγάπη, πὺ ἔχομε γιὰ τὸ θεό, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀτομικὴ μας εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία ὁμως αὐτὴ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς μας. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρετή. Τὴν εὐδαιμονία αὐτὴ δὲν μᾶς τὴν χαρίζει ὁ θεὸς ὡς ἀμοιβὴ γιὰ τὴν ἀγάπη μας, ἀλλὰ τὴν βρίσκομε μέσα στὴν ἀγάπη μας. Σκοπὸς λοιπὸν τῆς ζωῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία πὺ αἰσθανόμαστε ἀπὸ τὴν ἀγάπη καὶ τὴ γνώση τοῦ θεοῦ. Χωρὶς τὴ γνώση δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀληθινὴ εὐδαιμονία. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἔτσι ὁ Σπινόζας, ὄχι μόνον ἔρχεται σὲ ἀντίφασιν μὲ τὴν προηγούμενη ἀρχὴ τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ καὶ περιορίζει ἐξαιρετικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας. Καθιστᾷ δυσκολώτερο τὸ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς, πὺ στὴν ἀρχὴ ἐφαίνονταν τόσο εὐκλε. Ἀπὸ ἄμεσο γίνεται ἔμμεσο τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ, γιατί τὴν ἔξαφνὰ ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ θεοῦ. Καὶ αὐτὴ εἶναι πρᾶγμα πολὺ δύσκολο καὶ προϋποθέτει τὴν θυσίαν τῶν ἄλλων ἡδονῶν. Ἐκτείνεται χάνεται ἡ ποικιλία τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας μὲ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν γνωστικὴν ιδιότητα, ἐνῶ, ἂν ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία, μπο-

ρεῖ νὰ τὴν ἐπιτύχη κανεὶς καὶ μὲ ἄλλη ἰδιότητα, μὲ ἄλλη ἱκανότητα, τὴν πρακτικὴν ἢ τὴν αἰσθητικὴν. Ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὅπως τὸν θέτει ὁ Σπινόζας, μὲ τὴν δευτέραν ἀρχὴν τῆς ἠθικῆς του, τὴ γνώση, εἶναι κάτι πού μονάχα οἱ θεωρητικοὶ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ τὸ ἐπιτύχουν. Ἐνῶ στὴν ἀρχὴν ἐφάνηκε, πὼς ἡ εὐτυχία εἶναι κάτι πού μποροῦν ὅλοι νὰ τὸ ἐπιτύχουν, τώρα φαίνεται, πὼς ἡ εὐτυχία ἀνήκει μονάχα στοὺς λίγους ἐκείνους πού θὰ μπορέσουν νὰ ὑψωθοῦν στὴν ἀπόλυτη γνώση, τὴ γνώση τοῦ θεοῦ. Ἐνῶ πρὶν ἦταν ρυθμιστὴς τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀτομικὴ του ἰδιοσυγκασία, ἡ διατήρηση καὶ ἡ αὔξηση τῆς οὐσίας του, πού εἶναι ἡ ἐπιθυμία, τώρα γίνεται ρυθμιστὴς τῆς ἠθικῆς του ζωῆς, τῆς πραγματικῆς του εὐδαιμονίας μονάχα ἡ γνωστικὴ του ἐνέργεια. Ἡ ἀπόλυτη ὁμῶς γνώση τοῦ θεοῦ εἶναι ἄθλος πού μονάχα μερικοὶ τὸν κατορθώνουν. Ἡ πραγματικὴ εὐδαιμονία ἀνήκει μονάχα στοὺς θεωρητικοὺς ἀνθρώπους, ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι δυστυχεῖς.

Μὲ λιγώτερη συστηματικότητα, ἀλλὰ μὲ περισσότερὴ ἐμπειρία καὶ περισσότερο πρακτικὸ νοῦ στηρίζει τὴ θεωρίαν τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς ὠφελιμότητος ὁ ἄγγλος φιλόσοφος Bentham (1748—1832). Ἄλλη μία φορά γίνεται ἡ προσπάθεια μέσα στὴν ἱστορίαν τῆς ἠθικῆς νὰ θεμελιωθῇ ὅλη ἡ δράσις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ κυριώτατα ἡ ἠθικὴ του, ἐπάνω στὴν ἀρχὴν τῆς ἡδονῆς, τῆς ὠφελιμότητος καὶ τῆς εὐδαιμονίας. Τίποτε δὲν ὑπάρχει πού νὰ μὴν προσδιορίζεται τελικὰ ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς εὐδαιμονίας καὶ μάλιστα τῆς ἀτομικῆς. Αὕτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Bentham. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες καὶ ὅλες οἱ γενικὲς ἀρχαὲς πού διέπουν τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ κάθε ἐπίκλησις πού γίνεται στὴν ἠθικὴν του συνείδησις καὶ στὸ ἠθικὸν του συναίσθημα, ἔχουν πάντα, εἴτε ὡς συνειδητὸν εἴτε ὡς ἀσύνειδο κίνητρο, τὴν ἀτομικὴν του εὐδαιμονίαν. Τὸ κάθε τι, εἴτε τὸ ὁρίζουν οἱ νόμοι οἱ κοινωνικοὶ εἴτε τὸ ὁρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος, γίνεται μὲ τὸν ἀνομολόγητο σκοπὸν νὰ ἀποφευχθῇ κάτι πού βλάπτει καὶ νὰ περισωθῇ κάτι πού ὠφελεῖ. Καὶ οἱ γενικὲς ἀρχαὲς τῆς ἠθικῆς, πού τίθενται ἄσχετα ἀπὸ κάθε ἡδονικὴ ὑστεροβουλία, ἔχουν κι' αὐτές, κατὰ τὸν Bentham, τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ ὁδηγήσουν τὸν ἀνθρώπον στὴν εὐδαιμονίαν. Ἡ ἡδονὴ εἶναι κ' ἐδῶ τὸ ἀνώτατον, ἀλλὰ ἀνομολόγητο

ἀγαθὸ τῆς ζωῆς. Γι' αὐτό, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ προσδιορίζη τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, μόλις ὁ ἄνθρωπος αὐτονομηθῆ, εἶναι ἡ ἀτομικὴ του εὐδαιμονία. Ἄλλο κριτήριον δὲν ὑπάρχει ἢ τοῦλάχιστον δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη. Ἄν μία πράξις ἔχη ἀξιολογικὸ περιεχόμενον ἀντίθετον πρὸς τὰ θεμελιακὰ ἠθικὰ αἰτήματα, ποὺ ρυθμίζουν ὅπωςδήποτε τὴ ζωὴ κάθε ἱστορικοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο δὲν τὸ ἐξετάζει καθόλου οὔτε ὁ νεώτερος εὐδαιμονισμός. Ἄν ὠρισμένες ἐνέργειες ἀντιστρατεύωνται τὸν ἀγραφο ἠθικὸ νόμον, δὲν σημαίνει τίποτε. Ἄρκει ἡ πράξις νὰ προσπορίζη ἀρκετὸ ποσοστὸν ἡδονῆς, νὰ συμβάλῃ στὴν αὐξηση τοῦ ποσοῦ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἀρχὴ ποὺ ἔθεσε ὁ ἀρχαῖος ἰδρυτὴς τῆς θεωρίας τῆς ἡδονῆς παραμένει ἀμετακίνητη. «Εἶναι δὲ τὴν ἡδονὴν ἀγαθὸν κἂν ἀπὸ ἀσχημοτάτων γένηται· εἰ γὰρ καὶ ἡ πράξις ἀτοπος εἴη, ἀλλ' οὖν ἡ ἡδονὴ δι' ἑαυτὴν αἰρετὴ καὶ ἀγαθόν». Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ παραιτιέται κανεὶς ὀριστικὰ ἀπὸ μία ἡδονή. Ὅποιος ἀφήνει μία ἡδονὴ νὰ χαθῆ, αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Bentham, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ ἐπιδιώκῃ ν' ἀποφύγῃ ἕνα μεγαλύτερον μελλοντικὸ πόνον, εἶναι τρελλός. «Τὴν βδελυρότερην ἡδονὴν ποὺ μπορεῖ ν' ἀχθῆ ἕνας κακοῦργος ἀπὸ τὸ ἔγκλημά του δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν περιφρονοῦμε, ἂν ἦτ' ἂν δυνατὸν νὰ τὴν χωρίσωμε ἀπὸ τὰ ἄλλα δεινὰ ποὺ ἀκολουθοῦνε κατόπιν». Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ἐκφράζει τὴν ἀπόλυτην πίστην του στὴν ἡδονὴν ὁ ἄγγλος φιλόσοφος.

Καὶ ἐνῶ ὁ Ἐπίκουρος ἐχώριζε τὴν σωματικὴν ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἡδονήν, ὅπως καὶ τὸν πνευματικὸν ἀπὸ τὸν ψυχικὸν πόνον, καὶ ἐθεωροῦσε τὴν σωματικὴν ἡδονὴν καὶ τὸν σωματικὸν πόνον κατώτερα ἀπὸ τὴν ψυχικὴν ἡδονὴν καὶ τὸν ψυχικὸν πόνον, ἐνῶ δηλαδὴ ὁ Ἐπίκουρος ἔκαμε ποιοτικὴν διάκρισιν ἀνάμεσα στὰ δύο εἴδη τῆς ἡδονῆς, ὁ νεώτερος ἡδονισμὸς δὲν ἀναγνωρίζει καμμιά ποιοτικὴν διαφορὰ. Εἶναι κατὰ τοῦτο συνελέστερος, ὅτι δέχεται τὴν ὁμοιογένειαν τῆς ἀρχῆς ποὺ τὸν διέπει. Ἐπειτα ὑπάρχει καὶ ἕνας ἄλλος λόγος ποὺ ἀναγκάζει τὴν νεώτερον θεωρίαν τῆς ἡδονῆς νὰ δεχθῆ τὴν ὁμοιογένειαν καὶ τὴν ἰσοτιμίαν τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἡδονῆς : ἡ νεώτερον θεωρία τῆς ἡδονῆς διέπεται ἀπὸ τὴν πρόθεσιν νὰ διδάξῃ τὸν ἄνθρωπον, πῶς ν' ἀποχτᾷ τὴν ἡδονήν, πῶς νὰ φθάσῃ στὴν ἀτομικὴν του εὐδαιμονίαν, θέλει νὰ τοῦ δώσῃ τὰ κριτήρια νὰ ζυγίσῃ τὴν ἡδονήν. Πῶς ὅμως θὰ ζυγίσῃ τὴν σωματικὴν καὶ

τὴν πνευματικὴν ἡδονήν, πῶς θὰ ἀντιμετροῦσιν τὴν μίαν μὲ τὴν ἄλλη, ἂν εἶναι ποιοτικὰ διαφορετικῆς ; Δύο ἀντικείμενα ποὺ δὲν ἔχουν ποιοτικὴ ταυτότητα δὲν μποροῦν ν' ἀντιμετροῦσιν, δὲν μποροῦν νὰ κριθοῦν κατὰ τὴν σχέσιν ποὺ ἔχει τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο. Γιὰ νὰ γίνῃ ἡ σύγκρισή των, πρέπει νὰ μὴν ὑπάρχῃ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀλλὰ μονάχα ποσοτικὴ διαφορὰ ἀναμεταξύ των. Ἡ μίαν ἡδονὴ πρέπει νὰ διαφέρῃ ἀπὸ τὴν ἄλλη μονάχα κατὰ τὴν ἔντασιν καὶ ὄχι κατὰ τὴν ποιότητα, τότε μονάχα θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμε καὶ μετὰ συγκρίσεως, τότε θὰ μποροῦμε ν' ἀποφασίσωμε ν' ἀπορροῦμε τὴν μίαν καὶ νὰ προτιμήσωμε νὰ κρατήσωμε τὴν ἄλλη. Τὸ λογικὸ ζύγισμα τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ τότε μονάχα νὰ γίνῃ, ὅταν ὅλες οἱ πράξεις διέπωνται καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ μίαν γενικὴν ἀρχὴν ποὺ εἶναι ποιοτικὰ ἢ ἴδια, εἴτε στὴ σωματικὴ εἴτε στὴν ψυχικὴ ζωὴ ἐκδηλώνεται. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀρχαίας θεωρίας τῆς ἡδονῆς εἶναι πάλιν ἐδῶ σὲ δόξα καὶ μάλιστα μὲ μεγαλύτερη συστηματικότητα. Ὁ λογαριασμὸς τῆς ἡδονῆς χρειάζεται, γιατί ὁ ἀνθρώπος δὲν ζῆ μονάχα γιὰ τὴ στιγμὴ, ἔχει μνήμην καὶ συνέχειαν. Γι' αὐτό, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ κρίνωμε τὴν ἀξίαν μιᾶς ἐνέργειας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἡδονὴ ποὺ τὴν συνοδεύει, ἀλλὰ πρέπει νὰ προχωρήσωμε μὲ τὸ νοῦν μας εἰς ἀποτελέσματα καὶ μόνον ἂν τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τῆς ἡδονῆς εἶναι μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τοῦ πόνου, μόνον τότε νὰ ἀποφασίζωμε νὰ ἐκτελοῦμε τὴν προκείμενην ἐνέργειαν.

Ἀρετὴ καὶ φρόνησις ἔχει ἐκεῖνος ποὺ γνωρίζει νὰ ὑπολογίσῃ μὲ ἀκρίβειαν τὰ ποσὰ τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου, τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, ἐκεῖνος ποὺ γνωρίζει νὰ παρατιέται ἀπὸ μικρὸν ποσὸν ἡδονῆς, ποὺ τοῦ προσφέρει τώρα ἢ στιγμὴν, γιὰ νὰ κερδίσῃ μεγαλύτερον ποσόν, ποὺ τὸ βλέπει μὲ ἀσφάλειαν νὰ ἔρχεται μέσα στὴν ἀλυσίδα τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ προκύπτουν ὕστερον ἀπὸ μίαν ὠρισμένην ἐνέργειάν του. Δὲν παραλείπει μάλιστα ἡ νεώτερη θεωρία τῆς ἡδονῆς νὰ δώσῃ καὶ σταθερὰ κριτήρια γιὰ νὰ κρίνωμε τὴν ἀξίαν τῆς ἡδονῆς. Τέτοια κριτήρια εἶναι ἡ ἔντασις, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ διάρκειά. Κ' ἐπειδὴ ἡ ἡδονὴ καὶ ὁ πόνος, ὅπως ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, ἔχουν μέσα των τὴν δυνατότητα νὰ γεννήσουν ὄχι μονάχα ὁμοιά των ἀλλὰ καὶ ἀντίθετά των, ἡ ἡδονὴ τῶν πόνου καὶ ὁ πόνος τῆς ἡδονῆς, ἡ χαρὰ τῆς λύπης καὶ ἡ λύπη τῆς χαρᾶς,

πρέπει στα πρώτα αυτά κριτήρια να προστεθούν και δύο ακόμα σπουδαιότατα, ή γονιμότητα και ή καθαρότητα. Τί σημαίνει ένταση, ασφάλεια και διάρκεια της ηδονής και του πόνου, της χαρᾶς και της λύπης, είναι αυτονόητο. Και ή ηδονή και ο πόνος και ή χαρά κ' ή λύπη έχουν βαθμούς ως προς την ένταση, την ασφάλεια και τη διάρκεια. Σύμφωνα μ' αυτά τα κριτήρια πρέπει να επιδιώκη κανείς εκείνη την ηδονή και εκείνη τη χαρά που έχουν μεγαλύτερη ένταση, ασφάλεια και διάρκεια. Τα κριτήρια όμως της γονιμότητας και της καθαρότητας περιορίζουν τα τρία πρώτα. Αν εκείνα αναφέρονται μονάχα στη συγκεκριμένη ηδονή, έτσι αφορούν κυριώτατα τα αποτελέσματα που ακολουθούν ύστερα από την κάρπωση μιᾶς ώρισμένης ηδονής ή χαρᾶς. Γόνιμη και καθαρή είναι εκείνη ή ηδονή που θα ἔχη μέσα της την βεβαιότητα να γεννήσῃ ολόκληρη σειρά από εὐχάριστα συναισθήματα. Ἐπίσης, εκείνος ο πόνος θα είναι γόνιμος που θα ἔχη αποτελέσματα αντίθετα προς τὸ χαρακτήρα του, που θα ἔχη δηλαδή ὡς ἐπακόλουθο τὴν ηδονή, και μάλιστα μεγαλύτερη σὲ ένταση και σὲ διάρκεια ἀπὸ τὴν ένταση και τὴν διάρκεια τῆ δικῆ του. Σύμφωνα μ' αυτά τα κριτήρια, δὲν υπάρχουν ἄνθρωποι καλοὶ και κακοί, οὔτε ἠθικὲς και ἀνήθικες πράξεις, ἀλλὰ ἄνθρωποι που κάνουν καλοὺς και κακοὺς λογαριασμούς και πράξεις εὔστοχες και ἄστοχες. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, κ' ἐκεῖνοι που έχουν βαρεια ἑλατνώματα, επιδιώκουν και θέλουν τὸ καλό, δηλαδή ἐκεῖνο που τοὺς προσπορίζει ηδονή και συμβάλλει στὴ στερέωση τῆς ἀτομικῆς των εὐτυχίας. Ὑπάρχουν τώρα και μερικοὶ που ἄστοχᾶνε στοὺς λογαριασμούς των, δὲν λογαριάζουν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τί θα ἐπακολουθήσῃ ὕστερα ἀπὸ μία ὡρισμένη ἐνέργειά των, και γι' αὐτὸ δυστυχοῦν. Δὲν είναι ἀξιοκατάκριτοι, γιατί ἔκαμαν κάτι που ἦταν ἀντίθετο στα βασικά αἰτήματα τῆς ἠθικῆς ἀξιοπρεπείας — γιατί αὐτὰ δὲν υπάρχουν ποτὲ χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία — ἀλλὰ γιατί ἔσφαλαν στὸ λογαριασμό των.

Ὅ,τι γίνεται στὴν ἀτομικὴ ζωὴ, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γίνεται και στὴν κοινωνική. Ὅπως στὴν ἀτομικὴ ζωὴ τότε μόνον πρέπει νὰ θυσιάζῃ κανείς μία συγκεκριμένη ηδονή, όταν ἔχη τὴν βέβαια προοπτική, ὅτι θα κερδίσῃ ὕστερα, ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ αποτελέσματα τῆς θυσίας του, μεγαλύτερη, έντατικώτερη και διαρκέστερη ηδονή,

ἔτσι πρέπει νὰ συμπεριφέρεται καὶ στὴν κοινωνικὴ του ζωὴ καὶ τὴ σχέση του γενικὰ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ θέτει τὸ ἄτομο σὲ ἀμοιβαία σχέση μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα, στὴ σχέση αὐτὴ τὸ ἄτομο δέχεται καὶ δίνει. Ἀφοῦ ὅμως σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀτομικὴ του εὐδαιμονία, πρέπει νὰ ζητᾶν καὶ μὲ τὴν ἐνέργεια τῶν ἄλλων ν' αὐξήσῃ τὴν εὐτυχία του ἢ τουλάχιστον ν' ἀποτρέψῃ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μειωθῇ ἡ δική του εὐτυχία. Ὅταν θυσιάσῃ κανεὶς κάτι, πρέπει νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ τὸ ξαναπάρῃ καὶ μάλιστα μὲ τοὺς τόκους του. Γι' αὐτό, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πρέπει τὸ ἄτομο νὰ τείνῃ μὲ τὴ διαγωγὴ του νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοία τῶν ἄλλων ἀτόμων μέσα στὴν κοινωνία, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν πρέπει ποτὲ νὰ παρατιέται ὀριστικὰ ἀπὸ μία συγκεκριμένη ὠφέλεια ἢ ἡδονὴ γιὰ νὰ τὴν κερδίσῃ ἓνας ἄλλος. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγωϊσμοῦ πρέπει νὰ διέπῃ δηλαδὴ καὶ κάθε ἐκδήλωση φιλαλληλίας καὶ κοινωνικῆς ἀγωγῆς. Δὲν πρέπει ποτὲ κανεὶς νὰ θυσιάσῃ τίποτε ἀπὸ καθαρὴ φιλαλληλία, ἀλλὰ πάντα ἀπὸ καθαρὸ καὶ γόνιμο ἐγωϊσμό. Ὁ Bentham λέει: «οἱ ὀρθὰ λογαριασμένες θυσίες μας μέσα στὴν κοινωνία δὲν χάνονται ποτέ, εἶναι ὅπως οἱ ἔντοκες καταθέσεις στὴν τράπεζα ποὺ μπορεῖ κανεὶς σὲ κάθε περίπτωση νὰ τὶς ἀποσύρῃ». Καὶ ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας ποὺ ὀρίζει, ὅτι «κάθε πράξη σου πρέπει νὰ τείνῃ νὰ αὐξήσῃ καὶ τὸ βαθμὸ τῆς εὐτυχίας καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν εὐτυχούντων», εἶναι καὶ αὐτὴ ἐγωϊστικὰ προσδιορισμένη, γιατί τοῦτο γίνεται μὲ τὴν προὑπολογισμένη βεβαιότητα, ὅτι ἡ κοινωνικὴ εὐδαιμονία διασφαλίζει πάντα καὶ τὴν ἀτομική.

Τὴν κοινωνικὴ εὐδαιμονία—ἔτσι πιστεύει ὁ Bentham—πρέπει νὰ τὴν ἐπιδιώξῃ ἡ πολιτεία καὶ μὲ μέσα ἐξαναγκαστικά, γιατί ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, ἂν εἴη ἀφήσῃ κανεὶς χωρὶς τὸν ἐξαναγκασμό, δὲν θὰ φθάσῃ ποτὲ ἐκεῖ ποὺ πρέπει, δηλαδὴ στὸν ἀνώτατο βαθμὸ εὐτυχίας ὅλων ἢ τουλάχιστον τῶν περισσοτέρων μελῶν τῆς κοινωνίας. Ὁ Bentham εἶναι ὁ πρῶτος εὐδαιμονιστὴς ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν κοινωνικὴ εὐδαιμονία, ἐνῶ καὶ ὁ Σπινόζας καὶ κυριώτατα οἱ ἀρχαῖοι εὐδαιμονιστὲς προσέχουν περισσότερο, ἂν μὴ ἀποκλειστικά, τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία. Τὸ θεμελιώδες βιβλίον τοῦ Bentham ἐπιγράφεται: «Εἰσαγωγὴ στὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς νομοθεσίας» (1789). Ἡ νομοθεσία πρέπει νὰ συμπλη-

ρώση τὴν ἠθικὴν. Ἡ ἠθικὴ ἀποτείνεται στὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου, ζητάει νὰ διαφωτίσῃ τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὸν τρόπο πὸς θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἀτομικὴν του εὐδαιμονία. Δὲν μπορεῖ ὅμως ποτὲ ἡ ἠθικὴ διαφώτιση νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν ἄνθρωπο νὰ πράξῃ τοῦτο καὶ ὄχι τὸ ἄλλο. Πολλὲς φορές, ἐνῶ τοῦ δείχνει τὸν ἴσιον δρόμον πὸς ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονία του, τὸ ἄτομον ἀκολουθεῖ τὸ στραβό. Τουναντίον ἡ νομοθεσία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία μποροῦν νὰ κατευθύνουν ἐξαναγκαστικὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸ ἄτομον πρὸς ὠρισμένα ἀγαθὰ. Κατὰ τοῦτο τὸ ἔργο τῆς νομοθεσίας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀσφαλέστερον ἀπὸ τὴν ἠθικὴν διαφώτιση. Ὁ ἀπλὸς ἠθικὸς διαφωτισμὸς δὲν ἔχει καμμιά ἐγγύηση, πὼς θὰ φέρῃ τὸ ποιούμενον ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου.

Ὁ νομοθέτης καὶ ὁ δικαστὴς πρέπει νὰ ἔχουν κατὰ νοῦν μονάχα τὴν γενικὴν εὐτυχία, τὸ γενικὸ καλόν. Ὅταν πειθοῦν γιὰ τὸ γενικὸ καλόν, θὰ εὗρουν καὶ τὰ μέσα πὸς βοηθοῦν νὰ γίνῃ ἡ ἐφαρμογὴ του καὶ ἡ πραγματοποίησή του. Τὰ μέσα αὐτὰ τὰ ἔχουν ὁ νομοθέτης, ὁ δικαστὴς καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία πάντα εἰς τὴν διάθεσίν των. Ἐκεῖνο ὅμως πὸς πρέπει νὰ μάθουν εἶναι ἡ καλὴ χρῆσις, γιὰτὶ ἡ κακὴ χρῆσις ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ εἰς τὴν κακοδαιμονία τῆς κοινωνίας. Ὁ δικαστὴς ἔχει εἰς τὸ χέρι του τὸ μέτρο τῆς τιμωρίας. Τὸ μέτρο αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀφορμὴ κακοδαιμονίας κοινωνικῆς, ἂν τοῦ γίνῃ κακὴ χρῆσις. Σχετικὰ μὲ τὴν τιμωρία ὁ νεώτερος εὐδαιμονισμὸς κάνει τὸν ἀκόλουθον συλλογισμόν. Ἀφοῦ ἡ τιμωρία δημιουργεῖ πόνον καὶ λύπην— ἄρα δυστυχία—στὸ ἄτομον πὸς θὰ τὴν δεχθῇ καὶ θὰ τὴν ὑποστῇ, καὶ ἀφοῦ ὁ φυσικὸς καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος προστάζει ὅτι κάθε πλάσμα πρέπει ν' ἀποφεύγῃ τὸν πόνον καὶ τὴν λύπην καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ μὲ κάθε τρόπο τ' ἀντίθετά των, πρέπει καὶ ὁ νομοθέτης νὰ προσέχη πολὺ ὅταν ἐπιβάλλῃ μίαν τιμωρίαν. Πρὸ παντός, νὰ μὴ θέλῃ ποτὲ νὰ προσενήσῃ σ' ἓνα ἄτομον ἓναν οἰονδήποτε πόνον ἢ μίαν οἰονδήποτε λύπην. Γι' αὐτό, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ τιμωρῇ πράξεις πὸς δὲν μειώνουν τὴν κοινωνικὴν εὐδαιμονία, ἀλλὰ μονάχα τὴν ἀτομικὴν. Ἐπειτα ποτὲ δὲν πρέπει νὰ τιμωρῇ πράξεις πὸς ἔχουν ὡς ἀπώτερον ἐπακόλουθον τὴν γενικὴν εὐδαιμονία. Τὸ μοναδικὸν κριτήριον τοῦ νομοθέτου καὶ τοῦ δικαστοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἡ γονιμότης

τῶν πράξεων. Ἐπιτρέπεται μονάχα ἓνα ἐλάχιστο ὄριο ποινῆς. Ποτὲ ὅμως δὲν πρέπει γιὰ τὸ ἴδιο ἀδίκημα νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἴδια τιμωρία, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση ἡ ποινὴ νὰ κανονίζεται εἰδικά. Ἡ ποινικὴ νομοθεσία τότε μονάχα θὰ εἶναι δικαία, ὅταν γιὰ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ὀρίξη καὶ εἰδικὴ ποινὴ, μοναδικὴ γιὰ τὸ μοναδικὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴ μοναδικὴ περίπτωσι. Ἐτσι δὲν θὰ μειώνεται ὁ βαθμὸς τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας. Ὁ σκοπὸς ὅλης τῆς νομοθεσίας πρέπει νὰ εἶναι εὐδαιμονιστικὸς. Καμμιὰ ἄλλη ἀρχὴ δὲν πρέπει νὰ ρυθμίζῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ δικαστοῦ παρεχτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ποὺ ὀρίζει, ὅτι «κάθε πράξι πρέπει νὰ τείνῃ νὰ ἀυξήσῃ καὶ τὸ βαθμὸν τῆς εὐτυχίας καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν εὐτυχοῦντων μέσα στὴν κοινωνία».

3. Ἡ αὐτοκαταστροφὴ τῆς θεωρίας τῆς ἡδονῆς καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ.

Ἡ προσπάθεια ποὺ ζητᾷ νὰ ὑψώσῃ τὸν ἐγωϊσμὸν καὶ τὰ παρακόλουθᾷ του σὲ ἠθικὸ σκοπὸν τῆς ζωῆς δὲν προϋποθέτει μόνον, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἠθικὴ ἀρχὴ, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία εἶναι ὅπωςδήποτε κατορθωτὴ. Τὸ δεύτερον μάλιστα τοῦτο ἀποτελεῖ αὐτονόητη προϋπόθεσις τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ δὲν κοπιᾷ καθόλου νὰ τὴν στηρίξῃ, ἐνῶ γιὰ τὸ πρῶτον ἀναγκάζεται νὰ φέρῃ ἐπιχειρήματα ποὺ τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψιν, ὅτι καὶ στὴν ἱστορικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ πρόκειται μόνον γιὰ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνες ποὺ καταβάλλει ἡ ζωὴ γιὰ τὴ διατήρησιν καὶ τὴν εὐημερίαν της. Εἶναι γιὰ τὸν εὐδαιμονισμὸν αὐτονόητο, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ρίζα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἐπιθυμία, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς ἔγκειται στὴν ἱκανοποίησίν της, δὲν ὑπάρχει καμμιὰ δύναμις ποὺ νὰ μπορῇ νὰ ἀντισταθῇ στὴν πραγμάτωσιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς. Εἶναι βέβαια καὶ γιὰ μᾶς ἀναμφισβήτητο ὅτι, ἐν ὅσῳ ἡ ζωὴ μένει στὴ φυσικὴ της κατάστασι καὶ ἀκολουθεῖ μονάχα τὸ ἔμφυτον ἐνόρμημά της, ἐν ὅσῳ δηλαδὴ ἡ ζωὴ δὲν γίνεται ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ, δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ ἀντισταθῇ σ' αὐτὴν τὴν μοναδικὴν τῆς τάσιν. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ζωὴ προχωρεῖ στὴν κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ της συγκρότησιν, προβάλλουν ἀμέσως αἰτήματα ἄλλης μορφῆς, ποὺ

ἀπ' ἀρχῆς δὲν ἔχουν σχέση με τὸν εὐδαιμονισμό' πιθανὸν ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ συμβάλλουν στὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἄτομο μέσα στὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ παρουσιάζει πράξεις ποὺ δὲν ἐμπνέονται καθόλου ἀπὸ τὴν τάση τῆς ἀτομικῆς ἢ καὶ τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας. Ἡ κοινωνία γενικὰ θέτει σκοποὺς ποὺ ὑψώνονται πέρα ἀπ' τὴν εὐδαιμονία της. Καμμιά μεγάλη μορφὴ τέχνης δὲν ἐδημιουργήθηκε γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἢ κοινωνικὴ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἔχει τὴν αἰτία της σὲ βαθύτερους πνευματικούς ἀγῶνες τῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη δίνει ἓνα νόημα στὴ ζωὴ ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε εὐδαιμονία. Ἡ τέχνη ὑψώνει τὴ ζωὴ σὲ αἰώνια ἀξία, τὴν ἐλευθερώνει.

Ἡ αὐτονόητη ὁμως προϋπόθεση ποὺ διέπει τὸν εὐδαιμονισμό, ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἀγαθὸ ὅπωςδήποτε κατορθωτό, γίνεται σιγὰ· σιγὰ μὲ τὸ ξύπνημα τῆς κριτικῆς, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λογικοῦ, ἀντικείμενο ἀμφιβολίας. Ἡ εὐδαιμονία μπορεῖ νὰ τίθεται ὡς μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὁμως τὰ πράγματα τῆς ζωῆς μαρτυροῦν ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι κάτι ἀκατόρθωτο. Σημασία ὁμως ἔχει ἐδῶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὸ κατορθωτὸ τῆς εὐδαιμονίας γεννιέται μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ἀρχαίου ἡδονισμοῦ καὶ εὐδαιμονισμοῦ. Ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ εὐδαιμονισμὸς δὲν ἀμφιβάλλει, ὅτι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία, ἐνῶ ὀρίζει ὅτι ἡ ζωὴ πρέπει νὰ τείνη στὴν ἐπιδίωξη τῆς ἡδονῆς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀρχίζει νὰ εἰσχωρῆ μέσα του ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὸ κατορθωτὸ τῆς πραγματικῆς εὐδαιμονίας. Ἦδη οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀριστίππου ἀμφιβάλλουν ἂν αὐτὸ ποὺ τίθεται ὡς σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι κατορθωτό. Ἐνῶ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἀμφισβητεῖ, ὅτι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἡδονή, ὁμως ἀμφιβάλλουν ἂν ὁ σκοπὸς εἶναι κατορθωτός. Αὐτὸς ἦταν ὁ ἐσωτερικὸς λόγος ποὺ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ περιορίζουν τὸν κύκλο τῆς ἡδονῆς. Ἀξία ἔχει γι' αὐτοὺς ἐκείνη ἡ ἡδονή, ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς ἡρεμὴ καὶ πράα κίνηση, αὐτὴ εἶναι περιζήτητη, γιατί εἶναι ἡ πραγματικὴ ἡδονή. Γιουναντίον, κάθε ἄλλη ἡδονὴ ποὺ τὴν συνοδεύει βίαιη καὶ τραχεῖα κίνηση, ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς πολυτάραχη κίνηση, ἀπορρίπτεται, γιατί ἡ ταραχὴ δὲν εἶναι ἡδονὴ ἀλλὰ πόνος ἢ λύπη, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ ψυχικὰ καὶ ὄχι φυσιολογικὰ γεγονότα.

Ὅπως εἶδαμε πρὶν, ὁ Ἐπίκουρος θέτει τὴν ἀταραξία τῆς ψυχῆς ὡς ἀνώτατο ἀγαθόν, καὶ δέχεται πῶς ἡ πλήρωση τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν πρέπει τότε μονάχα νὰ γίνεται, ὅταν ἔτσι σταματάει ἡ ταραχὴ τῆς ψυχῆς. Ὄταν ἡ πλήρωση μιᾶς ἀνάγκης ἀπελευθερώνει τὴν ψυχὴ ἀπὸ μία λύπη ποὺ τὴν βασανίζει, τότε πρέπει νὰ γίνεται. Καλύτερα ὅμως, λέγει, ζῆ ἑκεῖνος ποὺ γνωρίζει νὰ περιορίσῃ τὴν ἐπιθυμία, τὴν ὄρμη. Αὐτὸς εἶναι ὁ φρόνιμος, γιατί αὐτὸς ἀποχεῖ ἀσφαλέστερη ἡδονή, τὴν ἡδονὴ ποὺ χαρίζει ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ γαλήνη. Αὐτὴ εἶναι ἡ τελικὴ γνώμη τοῦ Ἐπικούρου. Ὁ Σπινόζας προχωρεῖ ἀκόμα περισσότερο : περιορίζει αὐστηρότερα τὸν κύκλο τῆς ἡδονῆς, ἀπορρίπτει κάθε κίνηση τῆς ψυχῆς, παρεχτὸς ἀπὸ τὴ γνωστικὴ, θεωρητικὴ ἐνέργεια. Μὲ κάθε ἄλλη ἐνέργεια ἡ ψυχὴ ὄχι μόνον δὲν αἰσθάνεται καμμιά εὐδαιμονία ἀλλὰ καὶ πάσχει. Μονάχα ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια κρατᾷ τὴν ψυχὴ μέσα στὸν κύκλο τῆς πραγματικῆς εὐδαιμονίας. Ὅλοι λοιπόν, καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεώτεροι φίλοι τοῦ εὐδαιμονισμοῦ καὶ τοῦ ἡδονισμοῦ, περιορίζουν καταπληκτικὰ τὴν ἀξία τῆς ἡδονῆς. Ἐνας ὠμὸς ἡδονιστὴς δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸν ἡδονισμό τοῦ Ἐπικούρου ἢ τοῦ Σπινόζα, οὔτε μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὴ διδασκαλία τοῦ Σπινόζα, γιατί ἡ γοητεία τῆς γνώσης τοῦ εἶναι ἀγνωστῆ. Δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ φαντασθῆ πῶς ἡ γνώση χαρίζει στὸν κάτοχόν της εὐδαιμονία ἀσφαλέστερη καὶ μονιμότερη ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ποὺ συνοδεύει τὰ πάθη.

Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ πρῶτος ἀντιμετώπισε τὸ πρόβλημα σ' ὅλη του τὴν ἔκταση, καὶ ἐκλόνισε τὴν πίστη στὴν ἀξία τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς, εὐδαιμονίας εἶναι ὁ κυρηνναϊκὸς φιλόσοφος Ἡγησίας (ἤκμασε στὴν Ἀλεξάνδρεια γύρω στὰ 300 π. Χ.). Ἡ εὐδαιμονία, ἂν καὶ σκοπὸς τῆς ζωῆς, εἶναι, λέγει, πρᾶγμα ἀκατόρθωτο. Ἡ ἡδονὴ ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ἀγαθόν, γιατί δὲν συμβάλλει στὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία. Τὸ σῶμα βασανίζεται ἀπὸ τόσα δεινὰ ποὺ κατ' ἀνάγκην ἀπὸ αὐτὰ πάσχει καὶ ἡ ψυχὴ. Τὸ σῶμα εἶναι πηγὴ κακῶν. Γι' αὐτό, φρόνιμος ἄνθρωπος εἶναι ἑκεῖνος ποὺ δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἀποκτήσῃ ἀγαθὰ, γιατί πραγματικὰ ἀγαθὰ δὲν ὑπάρχουν. Φρόνιμος εἶναι ἑκεῖνος ποὺ δὲν ἐπιδιώκει τὴ θετικὴ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἑκεῖνος ποὺ ἀγωνίζεται ἀπλῶς γιὰ μιὰ ζωὴ ἀνώδυνη, ἑκεῖνος ποὺ θὰ ζητήσῃ ν' ἀποφύγῃ τὸν πόνο, τὴ λύπη,

χωρίς όμως και να επιδιώκη άμεσα τὰ αντίθετά των, τὴν ἡδονὴ καὶ τὴν χαρὰ—γιατὶ οὔτε ἡ ἡδονὴ οὔτε ἡ χαρὰ εἶναι ἀγαθὰ. Τὴν ἀνώδυνη ζωὴ τὴν κερδίζει κανεὶς μονάχα, ὅταν ἀδιαφορῇ ἀπὸ ἐσωτερικὴν πεποίθησιν γιὰ τὰ αἷτια τῆς ἡδονῆς, ὅταν περιφρονῇ τὰ καλούμενα ἀγαθὰ. Καὶ εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ ἀδιαφορῇ κανεὶς γιὰ τὰ καλούμενα ἀγαθὰ, γιατί ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχουν ἀπὸ μέσα τους τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ δυσάρεστο.

Τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ δυσάρεστο εἶναι παθήματα τοῦ ὑποκειμένου, εἶναι καταστάσεις πὺν δύναται νὰ τὶς ἐξουσιάσῃ ὁ ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι ιδιότητες τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ παθήματα τοῦ ὑποκειμένου κατὰ τὴν ἐπαφὴν του μὲ τὰ ἀντικείμενα. Εἶναι λοιπὸν ἀπόλυτα στὴν ἐξουσία τοῦ ἀνθρώπου νὰ περιφρονῇ τὰ καλούμενα ἀγαθὰ, ὄχι βέβαια γιὰ ἄλλον κανένα λόγο, ἀλλὰ γιατί ἔτσι περιορίζει τὰ βάσανα πὺν γεννιῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, περιορίζει τὸν πόνο τῆς ζωῆς. Ὅποιος περιορίζει τὴν ἡδονήν, περιορίζει κατ' ἀνάγκην καὶ τὸ ἀντίθετό της, τὸν πόνο, ἀπαλλάσσεται ἀπὸ μεγαλύτερο πόνο. Ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἡδονῆς, γιατί ἡ ἡδονὴ εἶναι κάτι πὺν κατ' ἀνάγκην τὸ συνοδεύει ὁ πόνος. Γι' αὐτὸ παρατιέται ὁ Ἡγησίας, ἂν καὶ παραμένη ὀπαδὸς τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, ἀπὸ τὴν θετικὴν εὐδαιμονία καὶ περιορίζεται στὴν ἀρνητικὴν εὐδαιμονία. Ἐτσι ὅμως καταλήγει οὐσιαστικὰ σὲ ἀποτέλεσμα ἀντίθετο πρὸς τὴν ἀρχικὴν θέσιν τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ἐνῶ ἀρχικὰ ἡ εὐδαιμονία ἦταν ἀγαθὸ θετικόν, κάτι δηλαδὴ πὺν πρέπει ἄμεσα νὰ τὸ ἐπιδιώκῃ κανεὶς μὲ συστηματικὴν συλλογὴν τῆς ἡδονῆς, τώρα γίνεται ἀγαθὸ ἀρνητικόν, τὸ κερδίζει κανεὶς μὲ τὸ ν' ἀποφεύγῃ τὴν ἡδονήν. Τὸ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς, ἡ ἀρνητικὴ εὐδαιμονία, ἀποχτιέται μονάχα μὲ τὴν συστηματικὴν ἀρνησιν τῆς ἡδονῆς.

Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ αὐτοκαταστροφὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ εὐδαιμονισμοῦ ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην στὸν κυνισμό. Ὁ κυνισμὸς εἶναι ἡ φυσικὴ κατάληξιν τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος πεισθῇ, ὅτι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς του εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἀκατόρθωτη, τότε περιορίζεται στὸ γυμνὸ ἐγὼ του, περιφρονεῖ κάθε τι πὺν ὑψώνεται πέραν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του, καὶ παρατιέται ἀπὸ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ἀγαθὰ

τῆς ζωῆς. Τοῦτο πράττει ὁ κυνισμός. Πείθει τὸν ἄνθρωπο νὰ περιφρονῇ καὶ νὰ περιπαίζῃ τὰ πάντα, γιατί τίποτε δὲν ἀξίζει. Ὅλα ἀξίζουν τὴν περιφρόνηση. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος μάθῃ νὰ τὰ περιφρονῇ ὅλα, καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ στὸ τέλος καὶ τὸν ἑαυτό του, τότε δὲν ἔχει πιά τίποτε νὰ χάσῃ, δὲν ἔχει κανένα τραπὸ σημεῖο. Τὰ βέλη τῆς τύχης δὲν τὸν θίγουν. Αὕτῃ εἶναι ἡ πίστις τοῦ κυνικοῦ. Κι' ἂν ὑπάρχῃ κάτι ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποῦ ἡ τύχη μπορεῖ νὰ τὸ χτυπήσῃ μὲ τὰ βέλη της, τοῦτο εἶναι τὸ σῶμα, γιατί τὸ σῶμα ὑπόκειται στὸ κακὸ τῆς ἀσθενείας. Ἄλλα καὶ τότε, ἂν ἡ ζωὴ γίνῃ ἀφόρητη ἐξ αἰτίας τῆς ἀσθενείας, ἡ κυνικὴ ἀδιαφορία ἔχει διέξοδο, περιφρονεῖ τόσο πολὺ τὴ ζωὴ ὥστε τὴν καταλύει, αὐτοκτονεῖ μὲ ἐσώτατη πεποίθησι, πὼς οὔτε σ' αὐτὸ δὲν χάνει τίποτε.

Ἔτσι θυσιάζεται ἐδῶ ἡ ζωὴ ὄχι γιὰ ἓνα σκοπὸ, ἀλλὰ γιατί πείθεται, πὼς δὲν ὑπάρχει μέσα της κανένας σκοπὸς ἢ πὼς ὁ σκοπὸς της εἶναι ἀκατόρθωτος. Ἐνῶ λοιπὸν πρὶν ὁ εὐδαιμονισμὸς ἔλεγε, ὅτι ἡ ἡδονὴ ἦταν τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ τῆς ζωῆς, ὕστερα ἀπὸ μακρότατη προσπάθεια ποῦ ἔκαμε γιὰ νὰ δικαιώσῃ καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αὕτῃ εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, μεταβάλλει τὴν ἡδονὴ ὁ ἴδιος στὸ χειρότερο κακὸ τῆς ζωῆς. Ἀποδεικνύει σιγὰ σιγὰ ὁ ἴδιος, ὅτι ἡ ἡδονὴ ταράσσει ἐπικίνδυνα τὴν αὐτάρκεια τοῦ ἐγώ, ἀναγκάζει τὸ ἐγὼ νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν αὐτάρκειά του καὶ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν εὐδαιμονία του μὲ ἀγαθὰ ποῦ εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτό. Μὲ τὴν ἡδονὴ καὶ τὴν ἐπιδιώξή της, τὸ ἄτομο χάνει τὴν αὐτοτέλειά του, γίνεται δοῦλος τῶν πραγμάτων καὶ τῶν περιστάσεων, γιατί ἡ ἡδονὴ συνδέεται κατ' ἀνάγκην μὲ τὰ πράγματα καὶ τὶς περιστάσεις. Ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ζωῆς, εἶναι κάτι ποῦ διαταράσσει τὴν ἡρεμία τῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ ἀναφωνοῦσε ὁ Ἀντισθένης, ὁ ἀρχηγὸς τῆς κυνικῆς σχολῆς καὶ μαθητῆς τοῦ Σωκράτη, «μανεῖν μᾶλλον ἢ ἡσθεῖν». Ἐφ' ὅσον ἡ εὐδαιμονία ὑπάρχει μονάχα μέσα στὴν ἡρεμία καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἡδονὴ εἶναι ταραχὴ, προκύπτει, ὅτι ἡ ἡδονὴ καταστρέφει καὶ τὸ ἐλάχιστον ποσὸν εὐδαιμονίας ποῦ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ ἐγὼ, ὅταν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν ἑαυτό του καὶ περιφρονεῖ κάθε τι ποῦ εἶναι πέραν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σφαῖρα.

Τί ἐνδιαφέρουν τὸν ἀπόλυτο ἐγωῖσμὸ — καὶ τέτοιος εἶναι ὁ

κυνισμός—οί άλλοι άνθρωποι ; Τί τὸν ἐμποδίζει νὰ δείξη ποιός εἶναι, νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἑαυτό του σ' ὅλην του τὴν γυμνότητα ; Γιατί νὰ κρύψῃ τί εἶναι ; Μήπως πρέπει νὰ τὸν κρατᾷ τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς ἢ τῆς ἀξιοπρέπειας ; Τουναντίον, ἂν ὑπάρχουν μέσα στὸν ἐγωϊσμό ἀκόμα κάποιες ρίζες ἀπ' αὐτὰ τὰ συναισθήματα, πρέπει, αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ κυνισμοῦ, νὰ ζητήσῃ μὲ κάθε τρόπο νὰ τὶς ξερριζώσῃ, γιατί καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια τὸν δεσμεύουν ἀπέναντι τῶν ἄλλων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη περιφρόνηση πρὸς ὅλα ἀποκόβεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν κοινωνία, καὶ ἀπὸ κάθε ἠθικὴ δέσμευση. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἀποχωρισμός αὐτὸς δὲν εἶναι τυχαῖος καὶ παροδικός, ἀλλὰ προμελετημένος καὶ συστηματικός, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κάθε οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῆς ζωῆς του, κάθε ἀξία πού πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ ζωὴ γιὰ νὰ δικαιώσῃ τὴν ὑπαρξὴ της. Μποροῦμε βέβαια νὰ θαυμάζωμε τὴ συνέπεια τοῦ κυνισμοῦ, τὴ συστηματικὴ καὶ ἀδιάπτωτη περιφρόνηση πού δείχνει πρὸς ὅλα, δὲν μποροῦμε ὅμως ποτὲ νὰ θαυμάσωμε ἐκεῖνο πού ἀπομένει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὕστερα ἀπὸ τὴ συστηματικὴ αὐτὴν ἀπαξίωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πνεύματός του. Τί ἀπομένει μέσα στὸν ἄνθρωπο ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄδειασμα αὐτό ; Τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ὑποκειμενικότητα, ἀπὸ τὴν ιδιότροπη καὶ τυχαία μορφή τοῦ ἐγώ. Ὁχι τοῦ ἐγώ πού προσδιορίζεται ἀπὸ ἀρχὲς καὶ ρυθμίζεται ἀπὸ αἰτήματα, πού ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἀξιολογικὴ ἀνύψωση καὶ πνευματικὴ κραταίωσίν του μέσα στὸν κόσμον, ὄχι τοῦ ἐγώ πού εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ ἐνὸς ἐγώ τυχαίου καὶ ἄδειου, ἀνίκανου γιὰ κάθε κατάφαση τῆς ζωῆς, ὅπως περίπου τὸ θέτει σήμερον καὶ ἡ λεγόμενη φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως. Τὸ ἐγώ τοῦτο, ὅπου καταλήγει ὁ κυνισμός, καὶ ὅπου μοιραῖα κατευθύνεται κάθε εὐδαιμονισμός ἀπὸ τὸ φόβον πού τὸν συνέχει μὴν πάθῃ καὶ ὑποστῇ τὰ δεινὰ τῆς ζωῆς, ἀποκόβεται κι' ἀπὸ κάθε ἀξία, ἀπὸ κάθε ἀρχή· εἶναι τὸ ἴδιο πέρα καὶ πέρα ἀνάξιο καὶ γι' αὐτὸ ὅταν περιφρονῇ τὸν ἑαυτό του καὶ αὐτοσαρκάζεται, δὲν ἀντιφάσκει καθόλου πρὸς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν. Ἐφ' ὅσον ὁ κυνισμός ἀπαξιώνει ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπον, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀξία του, ἡ συνέπεια τῆς ἀρχῆς πού ἔθεσε ἐπιβάλλει νὰ περιφρονῇ καὶ τὸν ἑαυτό του. Εἶναι ὅμως νόμος, ἡ ζωὴ νὰ μαραίνεται ὅταν ζητᾷ νὰ περιορισθῇ στενό-

καρδα στην περιοχή του μικροῦ της ἐγώ, ἔστω καὶ ὅταν τὸ περιφρονῇ. Τέτοιου μαρασμοῦ τυπικὰ παραδείγματα εἶναι οἱ κυνικοί.

Ἔτσι ὁ ἐγωϊσμός καὶ ὡς θεωρητικὸ σύστημα καταλήγει στὴν ὁμολογία, ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἀκατόρθωτη, ὅτι τὸ ἐγώ, ἀντὶς νὰ ἀπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω, πρέπει νὰ περιορισθῇ στὴ σφαῖρα, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἀπόλυτη ἀδράνεια καὶ ἀπραξία, καὶ ὅτι κατὰ βάθος οὔτε τὸ ἐγώ ἔχει καμμιά ἀξία. Ὁ ἐγωϊσμός καταλήγει ἔτσι στὴν αὐτοκαταστροφή του. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἀπόλυτη κατάφαση τῆς ζωῆς καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀρνησὴ της. Ἀπὸ συνέπεια πρέπει ν' ἀρνηθῇ ὁ ἐγωϊσμός—ὅσο παράδοξο κι' ἂν φαίνεται τοῦτο—τὴν ἀξία τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐγώ, ὅπως τὸ καταντάει ὁ ἐγωϊσμός, δὲν ἔχει πράγματι καμμιά ἀξία. Ὁ ἐγωϊσμός, ἀφοῦ καταπατήσῃ κάθε ἀρχὴ καὶ κάθε ἀξία, καταπατάει τέλος καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἐγώ. Ἀπὸ τὴ περιφρόνηση τῶν ἄλλων μὲ τὴν ὁποῖαν ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται, καταλήγει στὴν ἐκμηδένιση τοῦ ἑαυτοῦ του.

Πρέπει ὅμως νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τί εἶναι ἐγωϊσμός. Εἶναι κάθε ἐγωϊσμός ἀνήθικος; Ἄν μείνωμε ἀπλῶς μέσα στὸ φυσικὸ ἐνόρμημα τῆς ζωῆς, στὸν ὤμον ἀγῶνα ποὺ διαξάγει ἡ ζωὴ γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησὴ της, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὁμολογήσωμε, ὅτι ὁ ἐγωϊσμός δὲν εἶναι οὔτε ἀνήθικος οὔτε ἠθικός. Ὁ ἐγωϊσμός ἔχει ἀπ' ἀρχῆς ἔξω-ἠθικὸ χαρακτήρα. Εἶναι ἐμφυτη ροπὴ τῆς ζωῆς γιὰ τὴ διατήρησὴ της. Εἶναι κάτι ποὺ γίνεται κατὰ τὸν ὄρισμὸ τῆς φύσεως. Ὁ ἐγωϊσμός, ποὺ μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ γίνεται πάντα ὁ στόχος ἠθικῆς βολῆς, μέσα στὴ φύση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ κριθῇ ἠθικά, εἶναι διαδικασία καθωρισμένη ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἐξυπηρετεῖ κατὰ τὸν ἀσφαλέστερο τρόπο τὰ «σχέδια» τῆς φύσεως. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα προχωρήσωμε πρὸς τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ, καὶ συναντήσωμε ὄχι πλέον τὸν ὤμὸ καὶ ἀδιαφοροποίητο ἀλλὰ τὸν καλλιεργημένον καὶ διαφοροποιημένον ἐγωϊσμό, ποὺ τὸν προστατεύει καὶ τὸν κατευθύνει τόσο πολὺ τὸ λογικόν, καὶ θελήσωμε νὰ κρίνωμε τὸν ἐγωϊσμό αὐτὸν ἄσχετα ἀπὸ τοὺς σκοπούς του, καὶ τότε θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ἐγωϊσμός εἶναι ἔξω-ἠθικός. Δὲν εἶναι ὁ ἐγωϊσμός αὐτὸς χειρότερος ἢ καλύτερος ἀπὸ τὸν ἄλλον.

Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἄλλου δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀξίας. Εἶναι καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ φυσικὸς ἐγωϊσμός, ἠθικὰ ἠδιάφορος.

Ὁ ἐγωϊσμός ἀποκτᾷ ὅμως ἀρνητικὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού θέτει καὶ ἐπιδιώκει ἐνσυνείδητα ὠρισμένους σκοπούς, γιατί ὁ συνειδητὸς σκοπὸς εἶναι ἐκεῖνος πού δίνει ἠθικὴ σημασία σὲ μίᾳ πρακτικῇ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐγωϊσμός γίνεται ἀνήθικος ὅταν παρουσιάζεται ὡς θέληση. Θέληση εἶναι ἡ συνείδηση καὶ ἐπιδίωξη ὠρισμένων σκοπῶν. Μὲ τὴ θέληση θέτει ὁ ἐγωϊσμός σκοποὺς πού ἀντιστρατεύονται τὴν ἀξιοπρόεσθια τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ σκοπὸ πού διέπει τὴ θέληση κρίνεται καὶ ἡ πράξη πού γίνεται ἀπὸ τὴ θέληση. Ἡ πράξη διαφέρει ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐνόρμημα. Ἐκείνη ἔχει σκοπὸ καὶ νόημα, ἐνῶ τοῦτο εἶναι ἀθέλητη, ἀπροαίρετη, ἐνέργεια. Τὸ φυσικὸ ἐνόρμημα γίνεται ἀπλῶς, ἐνῶ ἡ πράξη κατορθώνεται. Τὸ φυσικὸ ἐνόρμημα κατευθύνεται πάντα ὅπου τοῦ ὠρισε ἡ φύση, χωρὶς νὰ μπορῇ ποτέ νὰ παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὸ δρόμο του, ἐνῶ ἡ πράξη κατευθύνεται ὅπου τὴν πάει ἡ θέληση. Μὲ τὴν πράξη τίθεται κάτι πού δὲν ἦταν. Οὔτε θὰ ἐγίνονταν ποτέ, ἂν τὴ θέληση δὲν τὴν προσδιώριζε ἓνας σκοπός.

Ὅταν λοιπὸν ὁ ἐγωϊσμός ἀπὸ ἀσύνειδο φυσικὸ ἐνόρμημα γίνεται συνειδητῇ πράξη, ὅταν θέτῃ ἐνσυνείδητα ὠρισμένους σκοπούς, τότε κρίνεται ἠθικά. Ὅταν λ. χ. μεταχειρίζεται ἐνσυνείδητα τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὡς μέσα καὶ ὄργανα γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς σκοπούς τους, τότε γίνεται ἀνήθικος. Ὅταν ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ συνειδητῇ του βούληση, κινεῖται κατὰ τὸν ὄρισμό τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ μεταβάλλει ὅλους τοὺς ἄλλους σὲ μέσα, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ σκοπὸ της, τότε ὁ ἐγωϊσμός προσαποκτᾷ ἠθικὴ ἀρνητικὴ σημασία. Ἀπὸ τὴ στιγμῆ πού ὁ ἐγωϊσμός θὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀπλὸ φυσικὸ ἐνόρμημα καὶ θὰ γίνῃ σύστημα πράξεων, μὲ ὠρισμένους ἐνσυνειδήτους σκοπούς, διχάζεται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ φυσιολογικὴ καὶ τελεολογικὴ, καὶ ὁ ἐγωϊσμός γίνεται ἀντικείμενο ἠθικοῦ ἐλέγχου. Ὁ σκοπὸς πού ἐπιδιώκει ὁ ἐγωϊσμός, αὐτὸς μοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κρίνω. Ἄλλο κριτήριον ἠθικὸ δὲν ὑπάρχει. Γι' αὐτὸ, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει ὁ ἐγωϊσμός μέσα τοῦ τὴ συνείδηση τοῦ σκοποῦ, δὲν μπορεῖ νὰ κριθῇ καὶ νὰ κατακριθῇ ἠθικά. Δὲν εἶναι οὔτε θετικὸς οὔτε ἀρνητικὸς, δὲν ἀνήκει

στον κύκλο τῆς ἠθικῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς, ἀλλὰ τῆς φυσικῆς διαδικασίας.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἡδονή. Οὔτε ἡ ἡδονὴ ἔχει ἀπ' ἀρχῆς ἀρνητικὸ ἢ θετικὸ ἠθικὸ χαρακτῆρα, ὅπως ζητάει ὁ ἡδονισμός, εἶναι φυσικὸ παρακόλουθο τῆς ζωῆς, μιὰ ἐσωτερικὴ οἰκονομία καὶ πρόνοια τῆς ζωῆς γιὰ τὴ διατήρησή της. Ὡστε καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἡδονῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀφορμὴ γιὰ νὰ καταδικασθῇ ἠθικὰ ὁ ἄνθρωπος. Μόλις ὅμως ὁ ἄνθρωπος καταπατάει τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἄλλου ἢ καὶ τὴ δική του ἢ προσβάλλει ἄλλα θεμελιακὰ ἠθικὰ αἰτήματα γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἡδονή, ὁ χαρακτῆρας της ἀλλάζει. Καὶ τότε ὅμως ἡ θέληση εἶναι ἐκείνη ποὺ προσλαμβάνει τὸν ἀρνητικὸ ἠθικὸ χαρακτῆρα, γιὰτὶ ἡ θέληση, ποὺ ἔθεσε σκοπὸ τὴν ἡδονή, καταπατάει τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὅ,τι ἔθεσε ὡς σκοπὸ της. Ὡστε οὔτε ὁ ἐγωϊσμός οὔτε ἡ ἡδονή, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ, ἔχουν ἀρνητικὴ ἢ θετικὴ ἠθικὴ σημασία. Ἀποχτοῦνε ὅμως ἀρνητικὴ ἠθικὴ σημασία, ὅταν γίνουν σκοποὶ τῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀντιμετωπίσωμε ριζικώτερα τὴ βάση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἡδονῆς. Πρέπει νὰ ὑποβάλωμε τὴν ἴδια τὴ βάση σὲ ἔλεγχο. Ποιὰ εἶναι ἡ βάση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἡδονῆς; Ὁ εὐδαιμονισμός δὲν θὰ εἶχε τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι σύστημα, ἂν δὲν ἐβασίζονταν στὴ προϋπόθεση, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ ἡ ποσοτικὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ ἡδονῆς καὶ πόνου, χαρᾶς καὶ λύπης. Ὁ εὐδαιμονισμός θὰ ἦταν μιὰ ἀσυστηματοποίητη ἀντίληψη, ἂν δὲν πίστευε, ὅτι γνωρίζει νὰ ὑπολογίξῃ πότε μιὰ ἡδονὴ ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἓναν πόνον, καὶ πότε ἓνας πόνος ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἡδονή, πότε πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ κανεὶς μιὰ χαρὰ καὶ πότε πρέπει νὰ ὑφίσταται μιὰ λύπη μὲ τὴν πεποίθησι, πὼς αὐτὴ θὰ τοῦ προμηθεύσῃ μεγαλύτερη χαρὰ. Ἄν λοιπὸν ἀποδειχθῇ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ μὲ ἀκρίβεια τὸ ποσὸν τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου ἢ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, ποὺ ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὠρισμένη δική μας ἐνέργεια, τότε ὁ εὐδαιμονισμός δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ ὡς λογικὰ θεμελιωμένη θεωρία τῆς ζωῆς καὶ μάλιστα μοναδική, ὅπως αὐτὸς ἔχει τὴν ἀξίωση.

Πρῶτα - πρῶτα πρέπει νὰ κριθῇ ἡ ἀντοχὴ καὶ ἡ εὐστάθεια

τῶν βάσεων τοῦ εὐδαιμονισμοῦ ἄσχετα ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ εὐδαιμονισμὸς δὲν ἀφορᾷ καθόλου τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν θέτει καθόλου τὸ ἠθικὸ πρόβλημα. Δὲν ἐρωτᾶται λοιπόν, ἂν πράγματι ἡ ἡδονὴ εἶναι ἢ δὲν εἶναι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐρωτᾶται, ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογίζη κανεὶς μὲ ἀκρίβεια τὰ ἐνδεχόμενα, εὐχάριστα καὶ δυσάρεστα, μιᾶς πράξης καὶ νὰ πράττῃ μόνον ὅταν πεῖθεται πὼς ὑπεροτέρουν τὰ εὐχάριστα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι συχνότατα στὴ ζωὴ γίνεται ἕνας παρόμοιος ὑπολογισμὸς, μία σύγκριση τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν στοιχείων, καὶ ὅτι ὁ ἀνθρώπος πολλὰς φορές προκρίνει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, γιὰτὶ συνυπολογίζει ὅτι θὰ ἔχῃ ὠρισμένα ὑλικά ἢ ἄλλα ἀγαθὰ. Ἐρωτᾶται ὅμως ἂν εἶναι δυνατὸν ὁ λογαριασμὸς αὐτὸς νὰ γίνῃ μὲ τόση ἀκρίβεια, ὥστε νὰ ἔχῃ ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα, ὅπως ἀκριβῶς ζητάει ὁ θεμελιωτὴς τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, ὁ Bentham. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, δὲν ἀπαιτεῖται μόνον νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ παρακολουθῇ ἀπὸ πρὶν μὲ τὸ νοῦ του ὅλη τὴ σειρά τῶν θετικῶν καὶ τῶν ἀρνητικῶν ἀποτελεσμάτων, πράγμα ἀδύνατον, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κ' ἕνα ἐνιαῖο μέτρο. Ποιὸ θὰ εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ μέτρο ποῦ θὰ μὲ βοηθήσῃ νὰ συγκρίνω τὴ χαρὰ ποῦ μοῦ χαρίζουν τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ συναισθήματα ποῦ μοῦ γεννάει, παραδείγματος χάριν, ἡ καθαρὴ συνείδηση ποῦ ἔχω ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση ἑνὸς καθήκοντος, καὶ τὴν ἡδονὴ ποῦ αἰσθάνομαι ἀπὸ τὴν κάρπωση ὠρισμένων ὑλικῶν ἀγαθῶν; Ποιὸς λόγος θὰ μὲ πείσῃ νὰ ἀφήσω ἐκείνη τὴν εὐχάριστη κατὰστασι γιὰ νὰ ἐπιδιώξω ἐτούτη, ἀφοῦ δὲν ἔχω μέτρο νὰ κρίνω; Πῶς θὰ μπορῶ νὰ πεισθῶ, ὅτι πράγματι ἡ ἡδονὴ ἀξίζει περισσότερον ἀπὸ τὴν χαρὰ ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο;

Ἐπιπλέον ὅμως κ' ἕνας ἄλλος βαθύτερος λόγος ποῦ μὲ ἐμποδίζει ν' ἀντιμετροῦμαι τὴν ἀξία μιᾶς ἡδονῆς μὲ τὴν ἀξία μιᾶς ἄλλης, τὴν ἀξία μιᾶς ψυχικῆς χαρᾶς μὲ τὴν ἀξία μιᾶς ἄλλης. Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι κάθε ἡδονή, ὅπως καὶ κάθε χαρὰ, ἔχει δική της ἀξία. Τοῦτο εἶναι ἕνα ψυχολογικὸ ἀξίωμα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, κάθε ἡδονὴ καὶ κάθε χαρὰ ἀξίζει μέσα στὴ ζωὴ κάθε ἀτόμου διαφορετικὰ, ἔχει συγκεκριμένη, εἰδικὴ σημασία. Ὡστε, ὄχι μόνον ἐγὼ ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό μου δὲν θὰ μπορῶ ν' ἀντιμετροῦμαι τὸ ποσὸν μιᾶς ἡδονῆς μὲ τὸ ποσὸν μιᾶς ἄλλης ἢ τὸ ποσὸν μιᾶς χαρᾶς μὲ

τὸ ποσὸν μιᾶς ἄλλης χαρᾶς, ὄχι μόνον δὲν θὰ μπόρῳ ν' ἀντιπι-
ραβῶ ἀντικειμενικὰ ἓναν πόνο μὲ μία ἡδονὴ ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο,
ἀλλὰ, καὶ ὅταν θὰ πρόκειται νὰ θυσιάσω τούτη ἢ ἐκείνη τὴν
ἡδονὴ ἢ χαρὰ πρὸς χάριν τῶν συνανθρώπων μου, μὲ τὴν ὑστερο-
βουλία νὰ κερδίσω ὑστερα ἀπ' αὐτοὺς ἄλλη μεγαλύτερη, δὲν θὰ
ὑπάρχη γενικὸ κριτήριον, γενικὸ μέτρο, γιὰ νὰ μετρηθῇ μεταξὺ
μας ἡ ἀξία τῆς ἡδονῆς. Ἄλλους ὑπολογισμοὺς θὰ κάνω ἐγώ, κι'
ἄλλους οἱ διπλανοί μου, γιὰτι κάτι πού σέ μένα θὰ ἀξίζη περισ-
σότερο, σπὸν ἄλλον πιθανόν, καὶ ὅταν ἀκόμα δεχθῶ ὅτι αὐτὸς θὰ
ἔχη καὶ ἡ θέληση, θὰ ἀξίζη λιγώτερο. Ὅταν ὅμως ἐγὼ θὰ ὑπο-
λογίσω τὴν ἀξία μιᾶς ἡδονῆς κατὰ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς
ἄλλους καὶ θὰ ζητιάω ὅπωςδὴποτε ἀντίστοιχα ἀνταλλάγματα, γιὰτι
εἶμαι πεπεισμένος ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει ἔτσι, τότε θὰ συγκρούωμαι
μὲ ὄλους τοὺς διπλανοὺς μου. Ἐτσι θὰ πλήττεται ἡ γενικὴ εὐδαι-
μονία, πού εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς. Τοῦτο ἄλλως τε συμβαίνει
πάντα στὴ ζωὴ, ὅταν οἱ ἄνθρωποι στηρίζουν τὴ συμπεριφορὰ
τους ἀποκλειστικὰ σὲ τέτοιους ὑπολογισμοὺς. Σ' αὐτὸν τὸ λόγο
ὀφείλονται οἱ περισσότερες διενέξεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ κοινωνικὴ εὐδαιμονία μειώνεται, ἐφ' ὅσον ρυθμίζουν τὶς
σχέσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτοὶ οἱ ὑπολογισμοί, πού δὲν εἶναι δυνα-
τὸν πρὶν νὰ ἔχουν ἀντικειμενικότητα. Τοῦτο μειώνει ἑμμεσα καὶ
τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία, γιὰτι τὸ ἄτομο ζῆ κατ' ἀνάγκην μέσα
στὴν κοινωνία. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δὲν ὑπάρχει ἑνιαῖο μέτρο πού
μ' αὐτὸ νὰ μετριάται ἡ ἡδονὴ κι' ὁ πόνος, ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, καὶ
ἐφ' ὅσον τὰ εὐχάριστα καὶ τὰ δυσάρεστα τῆς ζωῆς ἔχουν ἀτομικὴ,
συγκεκριμένη ἀξία, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ ὁ εὐδαιμονισμὸς ὡς σύ-
στημα, δηλαδή ὡς λογικὰ θεμελιωμένους σκοπὸς τῆς ζωῆς. Πολὺ
λιγώτερο μπορεῖ νὰ σταθῇ ὡς ἠθικὸ σύστημα. Ἐνα σύστημα τῆς
ζωῆς ἀπαιτεῖ πάντα γενικὰ καὶ ἑνιαῖα μέτρα καὶ σταθμά. Ὅταν
μάλιστα ἓνα σύστημα ἔχη τὴν ἀξίωση νὰ ρυθμίση ὅλη τὴν πρα-
κτικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει ν' ἔχη τὸ γενικὸ μέ-
τρο. Κάτι πού θὰ εἶναι ἠθικόν, πρέπει νὰ εἶναι γενικὰ ἠθικόν, ὄχι
τόσα ἠθικόν κ' ὑστερα ἀνήθικο, ὄχι γιὰ μένα ἠθικόν καὶ γιὰ τὸν
ἄλλον ἀνήθικο.

Κανεὶς δὲν ἀρνεῖται, ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι βιολογικὴ τάση
κάθε ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει ὅπωςδὴποτε ὁ καθ-

ένας ν' άρνηθῆ εἶναι, ὅτι ἡ εὐδαιμονία ἔχει γενικό μέτρο. Ἡ εὐδαιμονία, ἂν καί τήν ζητοῦν ὅλοι, δέν κρίνεται οὔτε μετριέται μέ γενικά μέτρα. Ὁ Kant λέει: «ἡ εὐτυχία εἶναι κατ' ἀνάγκην ὁ πόθος κάθε λογικοῦ, ἀλλά πεπερασμένου ὄντος. Αὐτή ἀποτελεῖ συνεπῶς ἕνα ἀναπόφευκτο ἔλαιτήριο, ἕνα ἀναγκαῖο προσδιοριστικό αἶτιο τοῦ ἐπιθυμητικοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε λογικό ὄν τείνει στήν εὐτυχία του, γιατί ἡ εὐτυχία δέν εἶναι ἔμφυτα δοσμένη στήν ὑπαρξή του, ἀλλά πρέπει νά τήν ἀποχτήσῃ, νά τήν ἐπιδιώξῃ. Τοῦτο ὀφείλεται στό γεγονός, ὅτι τὸ λογικό, ἀλλά πεπερασμένο ὄν ἔχει ἀνάγκες, καί οἱ ἀνάγκες ἀφοροῦν τήν ὕλη τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας του. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ὑλικὸ ἀντικείμενο τῆς ἡδονῆς καί τοῦ πόνου εἶναι πάντοτε ἐμπειρικό, δηλαδή διαφορετικό, εἶναι ἀδύνατον νά ὑψώσωμε αὐτόν τὸ σκοπὸ σὲ νόμο, γιατί ὁ νόμος θά ἔπρεπε νά ἔχη μέσα του πάντα τὸ ἴδιο προσδιοριστικό αἶτιο τῆς βουλήσεως, ἐνῶ, κατὰ τήν ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας, τὸ αἶτιο ποὺ προσδιορίζει τὴ βούληση κάθε ἀνθρώπου εἶναι διαφορετικό. «Ποῦ θά ζητήσῃ ὁ καθένας τὴν εὐτυχία του, λέει ὁ Kant, τοῦτο ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὰ εἰδικὰ συναισθήματα χαρᾶς καί λύπης, ἡδονῆς καί πόνου. Σὲ κάθε μάλιστα ἀνθρώπο, ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις, ἡ εὐτυχία εἶναι κάτι διαφορετικό. Ὡστε, ἂν θελήσωμε νά ὑψώσωμε σὲ νόμο τὸ μέτρο καί τὸν τρόπο μὲ τὰ ὁποῖα ἕνα ἄτομο εὐτυχεῖ, θά ἔχωμε ἕναν ὑποκειμενικὸ νόμο, δηλαδή νόμο μὲ τυχαῖο περιεχόμενο. Σὲ κάθε ἄτομο τὸ περιεχόμενο αὐτὸ θά ἦταν διαφορετικό, ἄρα ποτὲ δέν θά μπορούσε νά ἀποτελέσῃ τὴ βάση γιὰ ἕνα γενικό νόμο, γιατί ὁ πόθος πρὸς τὴν εὐτυχία ἔχει πάντοτε καί ἕνα εἰδικὸ ἀντικείμενο ποὺ ἐπιδιώκει». Ἡ βάση λοιπὸν τοῦ εὐδαιμονισμοῦ φαίνεται ὅτι δέν ἀντέχει στό λογικὸ ἔλεγχο. Ὅ,τι ὁ εὐδαιμονισμὸς προϋποθέτει ὡς βάση, δέν εὐσταθεῖ.

Ἄλλὰ ὁ εὐδαιμονισμὸς προϋποθέτει καί κάτι ἄλλο, βασικὸ ἐπίσης στήριγμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Προϋποθέτει, ὅτι κάθε πράξη τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά κρίνεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς. Καί αὐτὴ ὅμως ἡ προϋπόθεση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ δέν στέκει, γιατί, ἂν κρίνω μία πράξη ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά τῆς—καί μάλιστα ὅπως τὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ εὐδαιμονισμὸς—τότε εἶναι δυνατόν, ἡ ἴδια πράξη νά φανῆ καλὴ καί κακὴ, καί μάλιστα

ὄχι ἀπὸ καμμιὰ ἀνώτερη ἠθικὴ σκοπία, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ σκοπία τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Δὲν θὰ φέρωμε ἐδῶ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι μία πράξι κρίνεται ἠθικὰ ἀπὸ τὴν πρόθεση πὺ τὴν διέπει, γιὰτὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο κατάγεται ἀπὸ ἓναν κόσμο ὅλως διόλου ἀντίθετο πρὸς τὸν εὐδαιμονισμό. Θὰ μείνωμε μέσα στὸν κύκλο τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, γιὰ νὰ κρίνωμε τὴν ἀξία του. Ἄς πάρωμε ἓνα γνωστὸ παράδειγμα. Ἐνας γερμανὸς ἡγεμόνας, ὁ Φρειδερίκος ὁ II τοῦ Hessen (1720-1785), ἐπούλησε στὴν Ἀγγλία ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ στρατεύματά του. Ἡ Ἀγγλία τὸν στρατὸ αὐτὸ τὸν χρησιμοποίησε στὸν πόλεμο πὺ εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀνοίξει μὲ τὴν βόρεια Ἀμερικὴ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἀνήθικο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ. Ἀλλὰ εἶναι ἀνήθικο ἂν κριθῆ καὶ μὲ τὰ μέτρα τοῦ εὐδαιμονισμοῦ ὄχι γιὰτὶ ἀντίκειται στὸν ἀνώτατο ἠθικὸ νόμο, πὺ ὁρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπόλυτη ἀξία καὶ δὲν πουλιέται, ἀλλὰ γιὰτὶ ἐδημιούργησε τὴ δυστυχία μέσα στὴ ζωὴ τόσων ἀνθρώπων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν αἰσθάνθησαν βέβαια χαρὰ ὅταν τουλήθησαν, ἀλλὰ ἀπέραντη θλίψη. Ἐπειτα τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐδημιούργησε δυστυχία καὶ μέσα στὴν ψυχὴ καὶ στὴ ζωὴ τῶν οἰκείων τῶν στρατιωτῶν, γονέων, ἀδελφῶν, συζύγων, τέκνων. Στὴν Ἀμερικὴ πὺ μεταφέρθησαν οἱ στρατιῶτες ἐπέθαναν ὄλοι. Ἄλλοι στὸν πόλεμο καὶ ἄλλοι ἀπὸ ἀρρώστειες. Ἡ δυστυχία λοιπὸν ἔφθασε γι' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους στὸν ἀνώτατο βαθμὸ. Ἐπίσης ἐκορυφώθη καὶ ἡ θλίψη τῶν οἰκείων, ὅταν ἔμαθαν τὴν καταστροφὴ των. Ἄν λοιπὸν κρίνωμε τὴν πράξι αὐτὴ τοῦ γερμανοῦ ἡγεμόνα ἀπὸ τὴ σκοπία τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε, ὅτι ἦταν ἀνήθικη, γιὰτὶ ἔρριξε σὲ δυστυχία τόσους καὶ τόσους ἀνθρώπους, ἀφαίρεσε ἀπὸ χιλιάδες ἀνθρώπους τὴ ζωὴ καὶ τὴν εὐτυχία.

Ἐφ' ὅσον ὁμως μοναδικὸ κριτήριον τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου βάλωμε τὴν εὐδαιμονία, εἶναι δυνατὸν τὴν ἴδια πράξι νὰ τὴν κρίνωμε κατὰ διαφορετικὸ τρόπο, δηλαδὴ νὰ εἰποῦμε, ὅτι εἶναι καὶ κακὴ καὶ καλὴ. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ὁ ἴδιος γερμανὸς ἡγεμόνας ἀγόρασε μὲ τὰ ἴδια χρήματα πὺ ἐπῆρε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία γιὰ τοὺς στρατιῶτες πὺ τῆς πούλησε, τὰ περισσότερα ἔργα τέχνης, τοὺς περισσότερους πίνακες ζωγραφικῆς πὺ στόλιζαν τὴν πινακοθήκη τῆς Kassel. Ἡ πινακοθήκη αὐτὴ ἦταν ἀπὸ τὴς

ώραιότερες τῆς Γερμανίας. Κάθε χρόνο περνοῦσαν ἀπ' ἐκεῖ χιλιάδες ἄνθρωποι καὶ εὐφραίνονταν τὰ μάτια των ἀπὸ τῆ θεά τῶν καλλιτεχνημάτων, πὺ περιμάζεψε ἐκεῖ μέσα μὲ τὰ ἀνόσια ἐκεῖνα χρήματα ὁ γερμανὸς ἡγεμόνας. Ἐπέρασαν ἀπὸ τότε ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Τὸ ποσὸν τῆς αἰσθητικῆς χαρᾶς, πὺ αἰσθάνονταν ὅσοι ἐπισκέπτονταν τὴν πινακοθήκη μεγάλωνε, γιὰτὶ κάθε χρόνο προσθέτονταν καὶ νέες χιλιάδες ἄνθρωποι, πὺ χαίρονταν μὲ τῆ θεά αὐτῶν τῶν καλλιτεχνημάτων. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ δεχθοῦμε, πὺς ἦρθε στιγμὴ πὺ τὸ ποσὸν τῆς χαρᾶς θὰ ἔγινε περισσότερο ἀπὸ τὸ ποσὸν τῆς λύπης καὶ τοῦ πόνου, πὺ αἰσθάνθηκαν οἱ δύσμοιροι ἐκεῖνοι στρατιῶτες πὺ ἐπουλήθησαν ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τους καὶ τῆς θλίψης πὺ αἰσθάνθηκαν οἱ δικοὶ των πὺ τους ἔχασαν. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον τοῦ κρίνειν, πὺ εἶναι ὁλότελα εὐδαιμονιστικὸς, ἡ πράξις αὐτὴ τοῦ γερμανοῦ ἡγεμόνα παρουσιάζεται ὡς ἠθικὴ, γιὰτὶ συμβάλλει στὴν αὐξηση τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐδαιμονίας. Ἡ πράξις αὐτὴ πὺ στιγματίζεται ὡς ἀνόσια ἀπὸ τὸ γραπτὸ καὶ ἄγραφο νόμο, γιὰτὶ προσβάλλει καὶ καταπατάει τὴν ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν εὐδαιμονισμό ὡς ἠθικὴ, ὡς σύμφωνη μὲ τὰ αἰτήματα πὺ θεσπίζει αὐτός, καὶ ἴδια μὲ τὸ αἶτημα τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας. Ὅ,τι λοιπὸν αὐξάνει τὴν κοινωνικὴ εὐδαιμονία εἶναι κατ' αὐτὸν ἠθικόν. Ὅ,τι πάλιν τὴν μειώνει εἶναι ἀνήθικο. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, μπορεῖ ὁ εὐδαιμονισμὸς νὰ ἐπιτρέψη καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ κάθε ἀδικία μὲ τὴ δικαιολογία, ὅτι θάρθη καιρὸς πὺ ἡ ἀδικία αὐτὴ θὰ γίνῃ πηγὴ τῆς εὐδαιμονίας.

Ἄλλὰ τὸ ἰσχυρότερο καὶ βαρύτερο ἐπιχείρημα κατὰ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ εἶναι ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ὑπάρχει, κανένας πὺ θὰ θελήσῃ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει μέσα της τὴν τάση πρὸς τὴν εὐδαιμονία, ὅτι ἓνα μεγάλο ποσὸν ἀπὸ τὴς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καταναλώνεται γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἑνὸς ὠρισμένου βαθμοῦ εὐδαιμονίας, ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς. Ἄλλὰ πέραν ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐπιδίωξις ὑπάρχει ἓνας ὑψηλότερος σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ ἱστορία εἶναι τὸ ὀλυμπιακὸ ἀγώνισμα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἠθικὴ του ἐλευθερία, αὐτὴν πὺ εἶναι πέραν ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἐλευθερία καὶ εἶναι ἄσχετη ἀπὸ τὴν ἑξωτερικὴ εὐδαιμονία. Ἡ ἐλευθερία

είναι αγαθὸ πὺ δὲν ἀποχτιέται μὲ τὴν ἡδονή, οὔτε μὲ τὴ συστηματικὴ καὶ πανούργα ἀποφυγὴ τοῦ πόνου. Ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, ὅπου κατευθύνεται ἡ ἱστορία, ἔχει νόημα ὅλως διόλου διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ περιορισμένο νόημα τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐδαιμονίας. Δὲν ἀρνεῖται κανεὶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς τὴν ἀτομικὴν του εὐδαιμονία καὶ ὅτι ἡ κοινωνία πρέπει νὰ εὐημερῇ καὶ μάλιστα μὲ κανόνα δικαιοσύνης, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ γελιέται καὶ νὰ νομίζει, ὅτι μ' αὐτὸ ἔχει καὶ τὴν ἠθικὴν του ἐλευθερία. Δὲν πρέπει νὰ πιστεύη κανεὶς, ὅτι ἔτσι ἀντιμετωπίζει τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς του. Ἄν ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς ἦταν ἡ εὐδαιμονία, τότε ἡ ἱστορία καταστρατηγεῖ πάντα τὴ φύση, γιατί ἡ ἱστορία ἐπιδιώκει σκοποὺς ἀνώτερους ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία. Ὁ Kant λέει: «ἂν ὁ κύριος σκοπὸς ἑνὸς ὄντος πὺ ἔχει νόηση καὶ βούληση ἦταν ἡ διατήρησις, ἡ εὐτυχία καὶ γενικὰ ἡ εὐδαιμονία του, ἂν αὐτὸς ἦταν ὁ σκοπὸς του, τότε ἡ φύσις ἔκανε πολὺ ἄσχημα πὺ προώρισε τὸ νοῦ τοῦ ὄντος αὐτοῦ ὡς μέσον γιὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, γιατί ὅλες οἱ πράξεις πὺ θὰ ἐκτελοῦσε τὸ ὄν αὐτό, καὶ γενικὰ ὅλος ὁ τρόπος τοῦ πράττειν, θὰ ἦταν ἀσφαλέστερες, ἂν ἀκολουθοῦσε τὰ ἐνστικτὰ του καὶ ὄχι τὸ νοῦ του. Ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς του θὰ πετύχαινε καλύτερα μὲ τὸ ἐνστικτο παρὰ μὲ τὸ νοῦ του».

Θέλησις καὶ νόηση δὲν ὑπάρχουν γιὰ νὰ ἐπιδιώκωμε τὴν εὐδαιμονία μας. Καὶ ἡ θέλησις καὶ ἡ νόηση θέτουν σκοποὺς πὺ εἶναι πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴν εὐδαιμονία, σκοποὺς πὺ δὲν ἐπιδιώκουν μόνον τὴν ἀτομικὴν καὶ τὴν γενικὴν εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἀποβλέπουν καὶ στὴ στερέωσις τῆς ἀξιοπροελεύσεως του, στὴν ἀνάβασιν ἀπὸ τὸν ἕναν ἀξιολογικὸ βαθμὸ στὸν ἄλλο καὶ στὴν ἀκεραίωσις τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀκατάπαυστη ἀπελευθέρωσις ἀπὸ ὁρισμένη κατάστασις, εἶναι ὑπερνίκησις τοῦ πεπερασμένου ἐγώ, ἕνας ἀδιάκοπος παραμερισμὸς τοῦ φθαρτοῦ στοιχείου μέσα μας καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ αἰωνίου, τοῦ καθαρὰ ἀνθρώπινου. Γι' αὐτό, καμμιά θεωρία, πὺ κινεῖται ἀπὸ τὴν τάσι πρὸς τὴν εὐδαιμονία ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πίστι, ὅτι δηλαδὴ ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ δυστυχεῖ, δὲν θέτει τὸ ἠθικὸ πρόβλημα. Ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς ἀρχίζει πέραν ἀπὸ τὴν ἡδονὴν καὶ τὸν πόνον, πέραν ἀπὸ τὴν χαρὰν καὶ τὴν λύπην. Ὁ Νίτσε

λέει: «ἡδονισμός, ἀπαισιοδοξία, εὐδαιμονισμός, ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, πὺν ἐκτιμοῦν τὴν ζωὴν καὶ τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἡδονὴν καὶ τὸν πόνο πὺν προκαλοῦν στὸ ἄτομα, εἶναι ἐπιφανειακοὶ τρόποι, εἶναι ἀπλοϊκότητες. Κάθε ἄνθρωπος πὺν ἔχει τὴν συνείδηση, πὺς ἔχει μέσα του ὠρισμένες μορφωτικὰς δυνάμεις καὶ πὺς μπορεῖ νὰ γίνῃ πλάστης τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀτενίσῃ μὲ εἰρωνεῖα καὶ μὲ οἶκτο αὐτοὺς τοὺς τρόπους».

Τὸ «αἷτημα» πὺν θέτει ὁ εὐδαιμονισμός, δὲν ἀφορᾷ καθόλου τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ μόνάχα τὴν βιολογικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἓνα ἐνόρημα πὺν διέπει τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι ὅμως γιατί εἶναι ἠθικό, ἀλλὰ γιατί συντείνει στὴ διατήρησιν καὶ τὴν εὐδαιμονία τῆς ζωῆς. Ἄν ὅμως τὸ σκεφθοῦμε καλά, θὰ ἰδοῦμε ὅτι ἡ ζωὴ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ «αἷτημα» αὐτό, γιατί ἡ ἴδια προσδιορίζεται ἔμφυτα ἀπὸ τὸ ἐνόρημα πρὸς τὴν εὐδαιμονία.

Τὰ αἷτήματα ὑπάρχουν ὅχι γιὰ νὰ γίνῃται ἐκεῖνο πὺν ὠρισε ἡ φύσιν νὰ γίνῃται, γιατί τοῦτο θὰ γίνῃται ὅπωςδήποτε καὶ χωρὶς αἷτήματα. Τὰ αἷτήματα τίθενται ὅταν ὁ ἄνθρωπος θέλῃ νὰ προχωρήσῃ πέραν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὸν ἀφησε ἡ φύσιν. Ὅταν θέλῃ νὰ δώσῃ νόημα καὶ ἀξία στὴ ζωὴν του, τότε ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἠθικό. Ἡ ἠθικὴ δὲν καταγίνεται ποτὲ μὲ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ μὲ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία πὺν πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ ἐρμηνεύει ἀξιολογικὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, βλέπει τὴν ζωὴν ὡς χρέος, ὡς ὀλυμπιακὸ ἀγώνισμα, καὶ ὅχι ὡς εὐδαιμονία. Τὸ χρέος ὅμως καὶ τὸ ἀγώνισμα τῆς ἐλευθερίας εἶναι πάντα πέραν ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία, πέραν ἀπὸ τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ δυσάρεστο, πέραν ἀπὸ τὰ συναισθήματα καὶ τὴν ἔμφυτη πάλη τῶν ἐνστίκτων ἀναμεταξύ των. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποχτᾷ ἠθικὸν νόημα ἀπὸ τὴν στιγμήν πὺν πάει πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴν ἀνάγκη καὶ γίνῃται χρέος. Γιὰ νὰ τεθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ ὑπόστασις καὶ ἀξίωμα, πρέπει νὰ προχωρήσῃ πέραν ἀπὸ τὸ σημεῖον, ὅπου τὴν ἀφησε ἡ φύσιν καὶ ἡ τύχη. Ὅ,τι εἶναι κατὰ τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης, γίνῃται μόνο του. Ὅ,τι ὅμως δὲν εἶναι ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι, τοῦτο γίνῃται μὲ ἀπόφαση καὶ ἐσωτερικὴν κατάφαση. Ὅ,τι γίνῃται κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος—καὶ ἔτσι γίνῃται ἡ ἡδονὴ—δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ καμμιά ἠθικὴ σημασία. Γιατί τότε θὰ εἶχαν ἠθικὴν καὶ τὰ ζῷα. Ὅ,τι δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν μπορεῖ

ποτέ νὰ γίνῃ ἀπὸ φυσικὰ αἷτια ἀλλὰ ἀπὸ τὴν αὐτόνομη βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο εἶναι χρέος καὶ ἀξίωμα.

Χρέος εἶναι νὰ γίνῃται ὁ ἄνθρωπος ὁλοένα καὶ περισσότερον ἐλεύθερος. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ κερδίζεται ὕστερα ἀπὸ σκληρὸ ἀγῶνα πρὸς τὸν νόμο αὐτὸν καὶ πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπόκτημα ἀπὸ τὸν ἀγῶνα πού διαδραματίζεται ἀνάμεσα πᾶσθους καὶ χρέους, ἀνάγκης καὶ δέοντος. "Ἄν ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν εὐδαιμονισμό, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης, τοῦναντίον κατὰ τὴν ἠθικὴν εἶναι ὁ ἄνθρωπος χρέος καὶ ἀγώνισμα." Ὅ,τι ἀπομένει, ἂν ἀφαιρέσωμε μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν τάση πρὸς τὴν εὐδαιμονία, ἀτομικὴ ἢ κοινωνικὴ, ὅ,τι προβάλει ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπερνίκηση τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τῆς φιλαλληλίας τῆς ἐγωϊστικῆς, τοῦτο εἶναι τὸ ὑτοκείμενο τῶν ἠθικῶν ἀγώνων, τοῦτο ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους. Τὸ ἐγὼ αὐτὸ δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸ ἐγὼ πού καλλιεργεῖ ὁ ἐγωϊσμός, μὲ τὸ ἐγὼ πού δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα κομμάτι φύση. Τουναντίον, τὸ ἠθικὸ ἐγὼ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας ὅλων τῶν ἀξιῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἠθικὸ ἐγὼ εἶναι πέραν ἀπὸ τὸ ἐγὼ πού ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία του, γιατί τὸ ἐγὼ πού ἐπιζητεῖ τὴν εὐδαιμονία του δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ αὐτοκυβερνηθῇ. Θὰ προσδιορίζεται πάντα ἀπὸ αἷτια καὶ ποτέ ἀπὸ χρέη, ἐνῶ τὸ ἠθικὸ ἐγὼ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ προσδιορίζεται πάντα ἀπὸ χρέη καὶ ποτέ ἀπὸ αἷτια, ὅσο κι ἂν περιορίζεται ἀπ' αὐτά. Τὸ ἴδιο τὸ ἠθικὸ ἐγὼ εἶναι ἓνα χρέος, ἐνῶ τὸ ἐγὼ πού ζητάει τὴν εὐδαιμονία του εἶναι μία ἀνάγκη.